

MANBASHUNOSLIKDA ILMIY TADQIQOTLARNING TURLARI

Ilmiy rahbar

Azizov Ikromjon Shadibayevich

Tarix fanlari bo'yicha (PhD) falsafa doktori

Perfect-university Gumanitar fanlar kafedrasi dotsenti,

Orcid id: [0009-0005-9179-070X](https://orcid.org/0009-0005-9179-070X), Tel.: +99833 747-96-11 ,

e-mail: azizov.ikrom@perfectuniversity.uz

Safaraliyev Abbosxon Asqarali o'g'li

INTERNATIONAL PUBLICATION CENTER

Ilm-Fan va Ma'naviyat ilmiy tadqiqot kengashi

Ma'naviy ishlar bo'limi boshlig'i

Perfect University Ijtimoiy fanlar Tarix

Orcid id: 0009-0007-6007-6524 Tel.: +99891 001-99-77,

e-mail: abbosxonsafarov@gmail.com

Annotatsiya. Ushbu maqolada manbashunoslikda ilmiy tadqiqotlarning asosiy turlari, ularning nazariy va amaliy yo'nalishlari, tarixiy manbalarni aniqlash, tasniflash, tavsiflash, tanqidiy tahlil qilish hamda ilmiy muomalaga kiritish jarayonlari tahlil qilinadi. Manbashunoslik tarix fanining fundamental sohasi sifatida tarixiy voqelikni manbalar asosida xolis o'rganishga xizmat qiladi. Maqolada yozma, moddiy, etnografik, lingvistik, folklor, tasviriy va zamonaviy axborot manbalarining ilmiy tadqiqotlardagi o'rni yoritiladi. Nazariy manbashunoslik, amaliy manbashunoslik, arxeografiya, paleografik, diplomatik, matnshunoslik va qiyosiy-tanqidiy tadqiqotlar manbashunoslikdagi muhim ilmiy yo'nalishlar sifatida ko'rib chiqiladi.

Kalit so'zlar: manbashunoslik, tarixiy manba, nazariy manbashunoslik, amaliy manbashunoslik, arxeografiya, paleografiya, diplomatika, matnshunoslik, manba tanqidi.

TYPES OF SCIENTIFIC RESEARCH IN SOURCE STUDIES

Abstract. This article analyzes the main types of scientific research in source studies, including their theoretical and practical directions, the processes of identifying, classifying, describing, critically analyzing, and introducing historical sources into

scholarly circulation. Source studies, as a fundamental field of historical science, serves the objective study of historical reality on the basis of sources. The article examines the role of written, material, ethnographic, linguistic, folklore, visual, and modern information sources in historical research. Theoretical source studies, practical source studies, archaeography, paleographic, diplomatic, textual, and comparative-critical research are considered important scholarly directions within source studies.

Keywords: source studies, historical source, theoretical source studies, practical source studies, archaeography, paleography, diplomatics, textual studies, source criticism.

ВИДЫ НАУЧНЫХ ИССЛЕДОВАНИЙ В ИСТОЧНИКОВЕДЕНИИ

Аннотация. В статье анализируются основные виды научных исследований в источниковедении, их теоретические и практические направления, процессы выявления, классификации, описания, критического анализа и введения исторических источников в научный оборот. Источниковедение как фундаментальная отрасль исторической науки служит объективному изучению исторической действительности на основе источников. В статье рассматривается значение письменных, вещественных, этнографических, лингвистических, фольклорных, изобразительных и современных информационных источников в научных исследованиях. Теоретическое источниковедение, практическое источниковедение, археография, палеографические, дипломатические, текстологические и сравнительно-критические исследования освещаются как важные научные направления источниковедения.

Ключевые слова: источниковедение, исторический источник, теоретическое источниковедение, практическое источниковедение, археография, палеография, дипломатика, текстология, критика источников.

Kirish. Tarixiy bilimning ishonchliligi, avvalo, manbalar bilan ishlash madaniyatiga bogʻliq. Har bir tarixiy voqea muayyan davr, muhit, muallif qarashi, siyosiy manfaat, ijtimoiy guruh yoki mafkuraviy yondashuv taʼsirida bayon qilinishi mumkin. Shu sababli tarixchi uchun manbani topishning oʻzi yetarli emas; uni kelib chiqishi, yozilgan vaqti, muallifi, mazmuni, maqsadi, saqlanish holati va boshqa manbalar bilan munosabati asosida ilmiy tekshirish zarur.

Manbashunoslik fani tarixiy manbalarni izlash, aniqlash, tavsiflash, tasniflash, tahlil qilish, qiyoslash va ilmiy foydalanish usullarini oʻrgatadi. Bu fan tarixiy

voqelikni manbalarga tayangan holda xolis yoritish, tarixiy faktlarni biryoqlama talqinlardan ajratish, mavjud dalillarni tanqidiy baholash va ilmiy xulosa chiqarish imkonini beradi. Ayniqsa, O‘zbekiston tarixini o‘rganishda yozma yodgorliklar, rasmiy hujjatlar, solnomalar, qo‘lyozma asarlar, moddiy, etnografik, lingvistik va folklor manbalarini kompleks tahlil qilish muhim ahamiyatga ega.

Manbashunoslikda ilmiy tadqiqotlarning turlari bir nechta yo‘nalishda namoyon bo‘ladi. Ular orasida nazariy manbashunoslik, amaliy manbashunoslik, arxeografik tadqiqot, manbalarni tashqi va ichki tanqid qilish, matnshunoslik, paleografik, diplomatik, epigrafik, numizmatik, lingvistik va qiyosiy-tarixiy tadqiqotlar muhim o‘rin tutadi. Ushbu yo‘nalishlarning har biri tarixiy haqiqatni manbalar asosida tiklashga xizmat qiladi.

Asosiy qism. Manbashunoslikda ilmiy tadqiqotlar tarixiy manbaning kelib chiqishi, shakli, mazmuni, ishonchlilik darajasi va ilmiy qiymatini aniqlashga qaratiladi. Bu jarayonda manba oddiy axborot vositasi sifatida emas, balki muayyan tarixiy sharoitda yaratilgan, davr ruhi, muallif qarashi, siyosiy manfaat, ijtimoiy muhit va madaniy tafakkurni o‘zida aks ettiruvchi ilmiy obyekt sifatida o‘rganiladi. Tarixiy manbalarni tanqidiy tahlil qilish, ularni turkumlash, qiyoslash va ilmiy muomalaga kiritish manbashunoslik tadqiqotlarining asosiy mazmunini tashkil etadi [1; 2].

Manbashunoslikdagi ilmiy tadqiqotlarning dastlabki turi nazariy manbashunoslikdir. Nazariy manbashunoslik tarixiy manbaning mohiyati, uning paydo bo‘lish qonuniyatlari, tarixiy voqelikni aks ettirish darajasi, tasniflash mezonlari va manbadan foydalanish tamoyillarini ishlab chiqadi. Bu yo‘nalishda tarixiy manbalar yozma, moddiy, etnografik, lingvistik, folklor, tasviriy, foto, audio, kino, televidenie va elektron manbalar kabi guruhlariga ajratiladi. Manbalarni bunday turkumlash tarixiy tadqiqot uchun zarur materiallarni to‘g‘ri tanlash va ulardan ilmiy foydalanish imkonini beradi [2; 3].

Yozma manbalar manbashunoslik tadqiqotlarida eng muhim o‘rinlardan birini egallaydi. Ular rasmiy hujjatlar, yorliqlar, farmonlar, vaqfnomalar, soliq va hisob daftarlar, rasmiy yozishmalar, tarixiy asarlar, solnomalar, tazkiralar, sayohatnomalar, esdaliklar va maktublardan iborat bo‘lishi mumkin. Rasmiy hujjatlar ijtimoiy-siyosiy munosabatlar, davlat boshqaruvi, yer egaligi, soliq tizimi va huquqiy tartibot haqida aniq daliliy ma’lumot beradi. Narrativ manbalar esa tarixiy voqealarni kengroq bayon qiladi, lekin ularda muallif qarashi, saroy muhiti, diniy-mafkuraviy yondashuv yoki badiiy uslub ta’siri kuchli bo‘lishi mumkin [1; 3].

Amaliy manbashunoslik aniq manbalarni izlab topish, tavsiflash, o‘rganish, nashrga tayyorlash va ilmiy muomalaga kiritish bilan shug‘ullanadi. Bu turdagi

tadqiqotda qo‘lyozma yoki hujjatning tashqi va ichki belgilari alohida tekshiriladi. Tashqi tahlilda manbaning qog‘ozi, hajmi, varaqlar soni, muqovasi, yozuv turi, siyohi, xattoti, ko‘chirilgan sanasi, kolofoni, muhrlari va saqlanish holati o‘rganiladi. Ichki tahlilda esa matn mazmuni, voqealar bayoni, muallif munosabati, keltirilgan dalillarning aniqligi, ma‘lumotlarning boshqa manbalar bilan mosligi va ilmiy qiymati aniqlanadi [2; 4].

Manbashunoslikdagi muhim tadqiqot turlaridan biri arxeografik tadqiqotdir. Arxeografiya yozma manbalarni qidirib topish, dastlabki tavsifga olish, ro‘yxatga kiritish, kataloglashtirish va ilmiy muomalaga olib kirish bilan bog‘liq. Qo‘lyozmalar fondi, kutubxona, muzey, arxiv va shaxsiy majmualarda saqlanayotgan manbalarni aniqlash tarixiy tadqiqotlar uchun katta ahamiyatga ega. Arxeografik izlanishlar orqali ilgari ilmiy jamoatchilikka noma‘lum bo‘lgan qo‘lyozmalar, hujjatlar, maktublar, vaqfnomalar va boshqa yozma yodgorliklar tadqiqot obyekti sifatida maydonga chiqadi [2; 3].

Paleografik tadqiqotlar qadimgi yozuvlar, qo‘lyozma matnlarning xat turi, yozilish uslubi, siyoh, qog‘oz, muqova va kitobat belgilarini o‘rganishga qaratiladi. Paleografiya qo‘lyozmaning qaysi davrda va qanday muhitda yaratilganini aniqlashga yordam beradi. Ayniqsa, muallif nomi, yozilgan joyi yoki sanasi aniq ko‘rsatilmagan qo‘lyozmalarni o‘rganishda paleografik tahlil muhim ilmiy vosita hisoblanadi. Yozuv shakli, harflar tuzilishi, satriklar tartibi, bezaklar va kitobat uslubi manbaning taxminiy davrini aniqlashda muhim belgi bo‘lib xizmat qiladi [5].

Diplomatik tadqiqotlar rasmiy hujjatlarning shakli, tuzilishi, huquqiy mazmuni va tarixiy qiymatini o‘rganadi. Farmon, yorliq, inoyatnoma, vaqfnoma, shartnoma, rasmiy maktub va boshqa hujjatlarni tahlil qilishda hujjat matnidagi rasmiy formulalar, muhrlar, sanalar, mansab nomlari va huquqiy iboralar tekshiriladi. Bu yo‘nalish hujjatning asl yoki keyinchalik ko‘chirilgan nusxa ekanini, undagi ma‘lumotlarning ishonchliligini va tarixiy voqelik bilan bog‘liqligini aniqlashga xizmat qiladi [6; 7].

Matnshunoslik tadqiqotlari qo‘lyozma asarlarning matnini tiklash, nusxalarini solishtirish, xatolarni aniqlash, tanqidiy matn tayyorlash va izohli nashr yaratish bilan bog‘liq. Bir asarning bir nechta qo‘lyozma nusxasi mavjud bo‘lgan holatda matnshunoslik tahlili alohida ahamiyat kasb etadi. Nusxalar o‘rtasidagi farqlar, ko‘chirish jarayonida tushib qolgan jumlar, keyingi tahrirlar va xattot xatolari aniqlanmasdan turib, manbadan to‘liq ilmiy foydalanish qiyin [8].

Manbashunoslikda qiyosiy-tanqidiy tadqiqot ham keng qo‘llaniladi. Bunda bir voqea yoki masalaga oid bir nechta manba o‘zaro solishtiriladi. Rasmiy hujjatdagi ma‘lumot solnoma, tazkira, arxeologik topilma, numizmatik material yoki lingvistik

dalil bilan qiyoslanadi. Qiyosiy yondashuv tarixiy faktning ishonchlilik darajasini belgilashga yordam beradi. Bitta manbaga tayanib umumiy xulosa chiqarish tarixiy voqelikni biryoqlama talqin qilish xavfini kuchaytiradi [7; 9].

Moddiy manbalar asosidagi tadqiqotlar arxeologik topilmalar, mehnat qurollari, qurol-aslahalar, uy-ro'zg'or buyumlari, me'moriy inshootlar, qabristonlar, suv inshootlari va hunarmandchilik mahsulotlarini o'rganishga qaratiladi. Bunday manbalar yozma yodgorliklar kam saqlangan yoki umuman mavjud bo'lmagan davrlar tarixini tiklashda muhim o'rin tutadi. Moddiy manbalar yozma ma'lumotlarni tasdiqlashi, to'ldirishi yoki ayrim holatlarda ularga tuzatish kiritishi mumkin [10].

Etnografik va folklor manbalar asosidagi tadqiqotlar xalqning turmush tarzi, urf-odatlarini, marosimlari, qabila va urug' nomlari, og'zaki ijodi, afsona, rivoyat, doston va xalq xotirasida saqlangan tarixiy tasavvurlarni o'rganadi. Bunday manbalar xalqning ijtimoiy hayoti, ma'naviy qarashlari, qadriyatlarini va tarixiy xotirasini anglashda muhimdir. Ular badiiy va og'zaki shaklda yetib kelgani uchun tarixiy fakt sifatida ishlatilganda ehtiyotkorlik, qiyosiy tahlil va kontekstual yondashuv talab qilinadi.

Lingvistik manbalar asosidagi tadqiqotlar tarixiy atamalar, joy nomlari, qabila nomlari, mansab nomlari, soliq va huquqiy tushunchalarni tahlil qiladi. Xiroj, ushr, zakot, suyurg'ol, vaqfnoma, yorliq, mirob, qozi, cherik kabi atamalar o'z davrining ijtimoiy-siyosiy va iqtisodiy hayoti haqida muhim ma'lumot beradi. Atamalarning kelib chiqishi, qo'llanish doirasi va tarixiy o'zgarishini o'rganish manbashunoslik tadqiqotlarining alohida yo'nalishi sifatida qaraladi.

Tasviriy manbalar asosidagi tadqiqotlar miniatyura, devoriy rasm, muhr, tamg'a, gerb, kitob bezagi va boshqa vizual materiallarni o'rganadi. Miniaturalarda kiyim-kechak, qurol-yarog', mehnat qurollari, me'moriy inshootlar, saroy hayoti, hunarmandchilik va marosimlar aks etishi mumkin. Tasviriy manbalar badiiylik xususiyatiga ega bo'lsa-da, moddiy madaniyat, san'at tarixi va kundalik hayot tarixini o'rganishda yordamchi dalil bo'lib xizmat qiladi.

Zamonaviy manbashunoslikda raqamli manbalar bilan ishlash ham alohida tadqiqot turi sifatida shakllanmoqda. Elektron arxivlar, raqamlashtirilgan qo'lyozmalar, onlayn kataloglar, foto va video materiallar, audioyozuvlar, internet sahifalari va ma'lumotlar bazalari tarixiy tadqiqot uchun yangi imkoniyatlar yaratmoqda. Biroq elektron manbalar ham tanqidiy tekshiruvdan o'tkazilishi kerak. Ularning kelib chiqishi, muallifi, yaratilgan vaqti, tahrirlangan yoki tahrirlanmaganligi, saqlanish shakli va ishonchlilik darajasi aniqlanmasdan turib, ilmiy dalil sifatida foydalanish to'g'ri bo'lmaydi.

Manbashunoslikda ilmiy tadqiqotlarning barcha turlari bir-biri bilan bog'liq. Nazariy manbashunoslik tadqiqot mezonlarini belgilaydi, amaliy manbashunoslik aniq manbalar bilan ishlaydi, arxeografiya ularni topadi va tavsiflaydi, paleografiya yozuv va kitobat belgilarini aniqlaydi, diplomatika rasmiy hujjatlarning huquqiy shaklini tekshiradi, matnshunoslik matnni tiklaydi, qiyosiy-tanqidiy tahlil esa tarixiy faktning ishonchlilik darajasini belgilaydi. Shu jihatdan manbashunoslik tarixiy tadqiqotning asosiy metodologik tayanchi hisoblanadi.

Xulosa Manbashunoslikda ilmiy tadqiqotlarning turlari tarixiy manbani har tomonlama o'rganishga xizmat qiluvchi murakkab ilmiy tizimni tashkil etadi. Bu tizim nazariy, amaliy, arxeografik, paleografik, diplomatik, matnshunoslik, qiyosiy-tanqidiy, lingvistik, etnografik va zamonaviy raqamli tadqiqot yo'nalishlarini o'z ichiga oladi. Har bir yo'nalish tarixiy manbaning alohida jihatini ochib beradi.

Nazariy manbashunoslik tarixiy manbaning mohiyati, tasnifi va ilmiy tahlil mezonlarini ishlab chiqadi. Amaliy manbashunoslik aniq manbani izlash, tavsiflash, o'rganish va ilmiy muomalaga kiritish bilan shug'ullanadi. Arxeografiya, paleografiya, diplomatika va matnshunoslik kabi yo'nalishlar manbaning tashqi belgisi, huquqiy shakli, yozuv xususiyati va matn tarkibini aniqlashga yordam beradi.

Tarixiy tadqiqotda birgina manbaga tayanish yetarli emas. Yozma manbalar, rasmiy hujjatlar, arxeologik topilmalar, etnografik materiallar, lingvistik dalillar, folklor namunalari va tasviriy manbalar qiyosiy o'rganilganda ilmiy xulosalar aniqroq va ishonchliroq bo'ladi. Manbashunoslikning asosiy vazifasi tarixiy faktni manbalar majmuasi asosida xolis baholashdan iborat.

Manbashunoslik tarixchiga manbani topish, o'qish, tavsiflash, tekshirish, qiyoslash va baholash madaniyatini beradi. Tarixiy voqelikni xolis yoritish, o'tmish haqidagi biryoqlama talqinlardan qochish va ilmiy asoslangan xulosaga kelish aynan manbashunoslik ko'nikmalariga bog'liq. Shu sababli manbashunoslik tarix fanining asosiy tayanch yo'nalishlaridan biri hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Ahmedov B.A. O'zbekiston tarixi manbalari (qadimgi zamon va o'rta asrlar). – Toshkent: O'qituvchi, 2001. – 352 b.
2. Madraimov A., Fuzailova G. Manbashunoslik: bakalavriat ta'lim yo'nalishi talabalari uchun darslik. – Toshkent: O'zbekiston faylasuflari milliy jamiyati nashriyoti, 2008.
3. Madraimov A., Fuzailova G. Tarixiy manbashunoslik. – Toshkent: Fan, 2006. – 314 b.

4. Habibullayev A. Adabiy manbashunoslik va matnshunoslik. – Toshkent: Toshkent davlat sharqshunoslik instituti, 2000. – 172 b.
5. Муродов А. Ўрта Осиё хаттотлик санъати тарихидан. – Тошкент: Фан, 1971. – 196 б.
6. Ахмедов Б.А. Историко-географическая литература Средней Азии XVI–XVIII вв. Письменные памятники. – Ташкент: Фан, 1985.
7. Данилевский И.Н., Кабанов В.В., Медушевская О.М., Румянцева М.Ф. Источниковедение: Теория. История. Метод. Источники российской истории: учебное пособие. – Москва: Российский государственный гуманитарный университет, 1998. – 701 с.
8. Данилевский И.Н., Добровольский Д.А., Казаков Р.Б. и др. Источниковедение: учебное пособие / отв. ред. М.Ф. Румянцева. – Москва: Издательский дом Высшей школы экономики, 2015. – 685, [3] с.
9. Ковальченко И.Д. Методы исторического исследования. – Москва: Наука, 1987. – 440 с.
10. Сагдуллаев А.С. Қадимги Ўзбекистон илк ёзма манбаларда. – Тошкент, 1996.
11. Тарихий манбашунослик муаммолари: Республика илмий-амалий анжумани материаллари, 2003 йил 25 апрель. – Тошкент: Университет, 2003.